# MUTASAVVIF ŞAİR HARÂBÂTÎ'NİN FAKR ANLAYIŞI

The Understanding of Faqr in the Sufi Poet Harābātī

**İbrahim TÜRKOĞLU**

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tasavvuf Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye.

*Asst. Professor, Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Sufism, Zonguldak, Türkiye.* brhmtrkgl@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3811-3815, ROR ID: https://ror.org/01dvabv26

**Makale Türü / Article Types:** Araştırma Makalesi / Research Article
**Geliş Tarihi / Received:** 19 Ağustos / August 2025
**Kabul Tarihi / Accepted:** 09 Aralık / December 2025
**Yayın Tarihi / Published:** 31 Aralık / December 2025
**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Aralık / December 2025
**Sayı / Number:** 28 **Sayfa / Pages:** 145 / 176

**Atıf / Citation:** Türkoğlu, İbrahim. "Mutasavvıf Şair Harâbâtî'nin Fakr Anlayışı [The Understanding of Faqr in the Sufi Poet Harābātī]". Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]-Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER] 28 (Aralık / December 2025): 145 / 176
https://doi.org/10.51553/bozifder.1768977

**Etik Beyan / Ethical Statement:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
**Etik Kurul İzni Durumu / Ethics Committee Approval Status:** Bu çalışmada Etik Kurul iznine gerek yoktur.
**Etik Bildirim / Complaints:** bozokilahiyatdergisi@gmail.com / https://dergipark.org.tr/tr/pub/bozifder/policy
**İntihal / Plagiarism:** Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
**Telif Hakkı / Copyright**: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

**Öz**

Bu çalışmada, 17.-18. yüzyıllarda Doğu Türkistan'ın Aksu şehrinde yaşamış mutasavvıf şair Muhammed b. Abdullah Harâbâtî'nin (öl. 1142/1730) tasavvuf düşüncesinde merkezî bir yere sahip olan "fakr" anlayışı ele alınmaktadır. Harâbâtî'nin fakr tasavvuru, yalnızca maddî yoksunluk olarak değil; mâsivâdan tamamen uzaklaşma, nefsin arzularından arınma, ahlâkî olgunluk kazanma ve tüm varlığıyla Hak Teâlâ'ya yönelme hali olarak şekillenmiştir. Fakrı, hem sâlikin seyr u sülûk yolculuğunu kuşatan bir hayat anlayışı hem de ulaşılması gereken bir mânevî makam olarak gören Harâbâtî, bu anlayışını "Fakr benim iftiharımdır." hadisi üzerine inşa etmiştir. Fakr kelimesini oluşturan (ف - ق - ر) harflerinin her birine çok boyutlu mânevî anlamlar yüklemiş; "fâ" harfi bağlamında, ferd (Hakk'a yönelmişlik), nefsin hevâî arzularından arınması, fakâ (bedenî ihtiyaçları azaltma) ve tefekkür olmak üzere fakrın dört temel şartını açıklamıştır. "Kâf" harfi üzerinden Hak Teâlâ'dan gelen her nimete karşı tam bir memnuniyet halinde olunmasını (kanaatkârlık); nefsin terbiye ve tezkiyesiyle başlayan, aşkın talibi olmaya yönelik manevî bir sefere, doğruluk adımıyla yola revan olmayı (kudûm); Hak yolunda sâlikin Allah'ın zâtı dışındaki bütün varlıklarla irtibatını bütünüyle koparmasını (kat'/kesmek) temel ilkeler olarak zikretmiş; ibadetle ilişkili fiillerin, salt şekilsel ritüellerden ibaret olmadığını vurgulamış, bu fiilleri her hal ve davranışta doğruluk, sadakat ve ihlâs üzere davranmayı temsil eden semboller olarak yorumlamıştır. "Râ" harfinde de sâlikin Allah Teâlâ'nın takdir ve hükümlerine sabır ve memnuniyetle boyun eğmesi (rızâ ve teslimiyet), mânevî yolculukta mürşid-i kâmilin zorunlu oluşu (rehber) ve şeriat, tarikat ve hakikatten meydana gelen tasavvufî güzergâhın hakikate ulaşmadaki tek yol olarak görülmesi (râh/yol) şeklinde üç mana ortaya koyarak bunları açıklamıştır. Harâbâtî, fakr ile mürşid-i kâmil arasında güçlü bir bağ kurmuş; mürşide bağlılığı, onun nazar ve sohbetinden istifadeyi, Hakk'a vuslatın vazgeçilmez şartı olarak görmüştür. Kâmil bir mürşidin sözünün şeriat, amelinin tarikat, şiarının hakikat, alâmetlerinin de marifet olduğunu ortaya koymak suretiyle tasavvuf tarihindeki dört kapı (şerîat, tarîkat, hakîkat, mârifet) öğretisine vurgu yapmıştır. İnceleme, Harâbâtî'nin hem manzum hem mensur kısımlar içeren *Fakrnâme* adlı eseri temel alınarak yapılmış; eserin Çağatay Türkçesiyle yazılmış olması ve bugüne dek alanda bağımsız bir çalışmaya konu olmaması nedeniyle, bu önemli birikimin Türkiye'deki ilim çevrelerine kazandırılması hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemiyle ve metin çözümleme temelli olarak hazırlanmış olan çalışma, Doğu Türkistan'daki fakrnâme geleneğinin seçkin bir temsilcisinin fakr anlayışının tanıtılması suretiyle alandaki literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

*Anahtar Kelimeler*: Tasavvuf, Tasavvuf Edebiyatı, Harâbâtî, Fakr, *Fakrnâme*.

Abstract

In this study, the Sufi poet Muḥammad b. ʿAbd Allah Harābātī (d. 1142/1730), who lived in the city of Aksu in East Turkistan in the 17-18th centuries, discusses the understanding of "faqr", which has a central place in Sufi thought. Harābātī's conception of faqr is shaped not only as material deprivation, but also as a state of complete detachment from māsiwā', purification from the desires of the soul, gaining moral maturity, and turning towards Allah with all one's being. Harābātī, who saw faqr as both a life understanding that encompasses the journey of the ascetic and a spiritual station to be reached, built this understanding on the hadith "Faqr is my pride.". He attributed multidimensional spiritual meanings to each of the letters (ف - ق - ر) that make up the word faqr; in the context of the letter "fā", he explained the four basic conditions of faqr: fard (orientation towards the Truth), purification of the soul from its desires, faqā

(reducing physical needs) and contemplation. To be in a state of complete contentment with every blessing from Allah through the letter "kāf"(contentment); to set out on a spiritual expedition that starts with the purification of the nafs (qudūm), to be the aspirant of love; The basic principles of the path of truth are to completely sever all contact with all beings other than the essence of Allah (qat'/cutting); he emphasised that the acts related to worship are not merely formal rituals, and he interpreted these acts as symbols that represent acting with truthfulness, loyalty and ikhlās in every state and behaviour. In the letter "rā", he explained three meanings: the sālik's submission to the judgements and decrees of Allah with patience and contentment (riḍā and submission), the necessity of the murshid-i kāmil in the spiritual journey (guide), and the Sufi route consisting of sharīʿa ṭarīqa and truth as the only way to reach the truth (rāh/way). Harābātī established a strong connection between faqr and murshid-i kāmil; he regarded devotion to the murshid and benefiting from his sight and conversation as an indispensable condition for the attainment of the divine. He emphasised the doctrine of the four gates (sharīʿa, ṭarīqa, ḥaqīqa, maʿrifa) in the history of Sufism by stating that the words of a perfect murshid are sharīʿa, his deeds are ṭarīqa, his symbol is truth, and his signs are maʿrifa. The study is based on Harābātī's *Faqrnāme*, which contains both verse and prose parts; since the work is written in Chagatai Turkish and has not been the subject of an independent study in the field so far, it is aimed to bring this important accumulation to the scholarly circles in Türkiye. The study, which is based on qualitative research method and textual analysis, makes an original contribution to the literature in the field by introducing the understanding of faqr of a distinguished representative of the faqrnāme tradition in East Turkestan.
*Keywords*: Sufism, Sufi Literature, Harābātī, Faqr, *Faqrnāme*.

## Giriş

Muhammed b. Abdullah Harâbâtî, (H 1047 M 1637-38) yılında Doğu Türkistan'ın Aksu şehrine bağlı Egerçi köyünün Çoğtal Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Mevcut kaynaklarda babasının adı Abdullah olarak zikredilmekle birlikte, annesi ve aile çevresi hakkında herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Harâbâtî, Yarkent Hanlığı'nın sonu ile Hocalar Dönemi'nin başında yaşamış; Aksu, Kaşgar ve Buhara'da tahsil görerek İslâm hukuku, edebiyat, felsefe ve mantıkta derinleşmiş, özellikle Buhara'daki ilmî münazaralarıyla temayüz etmiştir. Tahsilinin ardından memleketine dönerek hem dinî ilimler üzerine çalışmalar yapmış hem de şiirler kaleme almış; Aksu'da imamlık ve müderrislik görevleriyle ilmî ve tasavvufî faaliyetlerde bulunarak birçok talebe yetiştirmiş, eserleriyle de Uygur edebiyatının gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.[1]

[1] *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, "Harâbâtî, Muhemmed Binni Abdulla" (Erişim 06 Şubat 2025); Recep Yürümez, "Çağatay Şairi Muhammed b. Abdullah Harâbâtî'nin Hayatı ve Eserleri", *Türük: Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 8/24 (2021), 156-157; Recep

Harâbâtî'nin eserlerinden, onun Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (öl. 672/1273) başta olmak üzere doğu dünyasının birçok mütefekkirinden, özellikle de tasavvuf ve irfana dair klasik kaynaklardan faydalandığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Harâbâtî'nin özellikle Mevlânâ'dan ve onun *Mesnevî*'sinden derin bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Kendi eserine *Mesnevî*'nin ilk beyitleriyle başlaması ve kendisini Mevlânâ'nın mânevî bir oğlu (ferzendi) olarak nitelendirip eserine *Mesnevî-i Mevlânâ Harâbâtî Ferzendi Mevlânâ-yı Rûmî* adını vermesi bu etkinin en açık göstergesidir. Bununla birlikte, Harâbâtî'nin Mevlevîliğe yahut başka bir tarikata intisap ettiğine dair ne mevcut kaynaklarda ne de kendi eserlerinde herhangi bir bilgi yahut işaret yer almaktadır.

Rivayetlere göre Harâbâtî, hayatının son döneminde elindeki maddî imkânları tasfiye etmiş; bir kısmını fakir ve yetimlere infak ettikten sonra kalanıyla da hac ibadetini yerine getirmiştir. 1142/1730 yılında Aksu'da vefat eden Harâbâtî için halkı tarafından müzeyyen bir türbe inşa edilmiş ve burası "Hacı Harâbâtî Mezarı" olarak adlandırılmıştır. Zamanla bu türbe, sadece bir ziyaretgâh olmanın ötesine geçmiş; bölgedeki âlim ve tâliplerin edebî ve dinî meseleleri müzakere ettikleri bir ilim meclisine dönüşmüştür. Bu yönüyle Harâbâtî Türbesi, günümüze kadar ilmî ve manevî bir merkez olma özelliğini muhafaza etmiştir.[2] Harâbâtî'nin günümüze ulaşan Türkçe telif iki eseri bulunmaktadır: *Fakrnâme* ve *Mesnevî*.

Harâbâtî'nin *Fakrnâme* adlı eserinde tasavvufî düşünceler, öğretici bir üslup ve sembolik anlatım biçimleriyle sunulmaktadır. Eserin merkezî kavramı olan "fakr", yalnızca maddî yoksunluk değil, benlikten, hevâdan ve mâsivâdan arınmayı ifade eden derûnî bir seyr u sülûkun sembolü olarak ele alınır. Eserde, nefs mertebeleri, zikir ve tefekkürün hakikati, tasavvufî ahlâk, müridin nitelikleri, şekilci dindarlık ve riyâkârlık eleştirisi, peygamberî sıfatlarla sûfînin kıyaslanması gibi birçok konu işlenmektedir. Ayrıca Harâbâtî, "fakr" lafzının harflerini yorumlayarak her birine

Yürümez, *Türk Edebiyatında Fakr-Nâmeler ve Çağatay Şairi Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi (İnceleme, Çeviri Yazı, Dizin, Tıpkıbasım)* (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 1-3.

[2] *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, "Harâbâtî, Muhemmed Binni Abdulla"; Yürümez, "Harâbâtî'nin Hayatı ve Eserleri", 156-157; Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 1-3.

sembolik anlamlar yüklemiştir. Eser hem mensur açıklamalarla kavramsal çerçeveyi sunmakta hem de manzum pasajlarla bu hakikatleri şiirsel bir dille pekiştirmektedir.[3]

Eserin bilinen üç ayrı nüshası vardır: ikisi Kırgızistan İlimler Akademisi Elyazmaları bölümünde, biri ise Özbekistan Fundamentalnaya Biblioteka'da *Türkî Harâbâtî* el yazmasının giriş kısmında yer almaktadır.[4] Eserin transkripsiyonlu tıpkıbasımı, 2021'de Recep Yürümez tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış[5] ve 2022'de müellifi tarafından müstakil bir yayın halinde neşredilmiştir.[6]

Orta Asya'da Harâbâtî'nin *Mesnevî-yi Harâbâtî* adıyla birçok el yazması, taş basması ve matbu eseri mevcuttur. Son araştırmalar ise Harâbâtî'nin genellikle karıştırılan iki ayrı mesnevisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Recep Yürümez'e göre birinci mesnevi *Mesnevî-yi Mevlânâ Harâbâtî Ferzend-i Mevlânâ-yı Rûmî*, ikinci mesnevi ise *Mesnevî-yi Harâbâtî* veya *Külliyât-ı Mesnevî-yi Harâbât* olarak anılabilir ve bu ikinci mesnevi 2019'da Hayatullah Hayat tarafından *Mesnevî-i Harâbâtî (İnceleme-Metin)*[7] başlığıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[8] Eser, Harâbâtî'nin Mevlânâ'nın mânevî mirasını benimseyerek kaleme aldığı dinî ve tasavvufî bir nasihatname niteliğindedir;[9] 136 fasıldan oluşan metin, rehber edinme, ahlaki olgunluk, dünyevi bağlardan kurtulma ve sabır gibi konularda öğütler verirken, namaz, oruç, zekât ve hac gibi temel dinî emirlerin faziletlerini de kıssalarla desteklemektedir.[10]

[3] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 3, 23-28.
[4] Yürümez, "Harâbâtî'nin Hayatı ve Eserleri", 157.
[5] Recep Yürümez, *Çağatay Şairi Harâbâtî'nin Fakr-nâmesi (İnceleme, Çeviri Yazı, Dizin, Ek Dizin, Tıpkıbasım)* (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).
[6] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*.
[7] Hayatullah Hayat, *Mesnevî-i Harâbâtî (İnceleme-Metin)* (Nevşehir: Hacıbektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).
[8] Yürümez, "Harâbâtî'nin Hayatı ve Eserleri", 158-159.
[9] Hurmetcan Abdurrahman, "Mesnevî-i Manevî'den Mesnevî-i Harâbâtî'ye Kadar", *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mahmut Erol Kılıç vd. (İstanbul: Motto Project, 2010), 1/106; Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yadigar: Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 72.
[10] *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, "Külliyât-ı Mesnevî-yi Harâbâtî" (Erişim 06 Şubat 2025).

Bu çalışmada, müellifin tasavvufî düşünce dünyasında fakr mefhumuna yüklediği anlamlar ele alınmaktadır. Bu çerçevede Harâbâtî'nin, "fâ" (ف) harfi kapsamında fakrın dört temel şartına dair açıklamaları incelenmiş; "kâf" (ق) harfinin dört, "râ" (ر) harfinin ise üç farklı manası açıklanarak, kelimenin her harfine yüklenen çok boyutlu mânevî anlamlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın temel amacı, Harâbâtî'nin fakra dair görüşlerini sistematik bir biçimde sunmak ve bu alanda müstakil bir çalışma bulunmaması ile müellifin eserlerini Çağatay Türkçesiyle kaleme almış olması dolayısıyla, ilgili birikimi Türkiye'deki ilmî ve akademik çevrelerin istifadesine sunmaktır. Müellifin fakr anlayışının incelenmesi sürecinde, *Fakrnâme'*de yer alan kelime ve kavramların tahlilinde Suat Ünlü'nün *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*[11] ile Recep Yürümez'in çalışmasındaki dizin[12] kısmından yararlanılmıştır.

## 1. Fakr ve Fakrnâme

Fakr, sözlükte hem maddî hem de manevî anlamda yoksunluk ve ihtiyaç hali olarak tanımlanır.[13] Tasavvuf literatüründe ise kulun hiçbir şeye sahip olmadığının idrakiyle her şeyin gerçek sahibinin Allah Teâlâ olduğunu kavraması; O'nun hiçbir şeye muhtaç olmadığını bilerek daima kendisini O'na muhtaç görmesidir.[14] Fakr" terimi, çoğunlukla zühd anlayışıyla yakın ilişki taşır ve buradan türeyen "fakir" kelimesi tasavvuf geleneğinde genellikle "derviş" anlamında kullanılır.[15]

İlk sûfîler, maddî yoksunluk ile mânevî muhtaçlığı birleştirerek bunu iradî bir yaşam biçimi haline getirmiş, fakrı tasavvufî yol ve gayelerinin merkezi kabul etmişlerdir; onlara göre fakr, Allah'a giden yol, fakir ise bu yolun yolcusudur. Fakr, bir tasavvuf makamı olmanın ötesinde bir

[11] Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (Konya: Eğitim Kitabevi, 2013).
[12] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 209-428.
[13] Cemâluddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), "fakr", 5/60; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1317), "fakr", 1000-1001.
[14] İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsıdîn (Tasavvuf Istılahları)*, çev. Ahmet Yıldırım - Abdülgaffar Aslan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 86; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), "fakr", 131.
[15] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "fakr", 131; H. Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 199.

terbiye yolu ve mânevî eğitim yöntemi olarak da işlev görür.[16] Bununla birlikte tasavvufî düşünce, maddî dünyayı bütünüyle reddetmez, aksine sûfîyi dünya ile irtibat halinde yaşamaya sevk ederken kalben dünyevî hırslardan arınmayı hedefler. Bu bağlamda mal ve mülk sahibi olmak, mutasavvıfın fakr haline ulaşmasına engel sayılmaz; fakr, kalbin mâsivâdan arınması ve yalnızca Allah ile zenginleşmesi anlamına gelir ve kulun iç dünyasını ilâhî ihtiyaç ve tevekkül bilinciyle tezyin etmesini ifade eder.[17]

Dinî-tasavvufî edebiyat içinde fakr kavramı etrafında gelişen fakrnâme literatüründe, fakrın mahiyeti, önemi ve tasavvufî mertebeleri, bir sûfîde bulunması gereken nitelikler ile kâmil bir şeyhin vasıfları ayrıntılı şekilde işlenmiş; bu eserler genellikle hem manzum hem mensur bölümler ihtiva etmiş ve kimi zaman bağımsız eser, kimi zaman da tasavvufî kaynaklar ve tabakât kitapları içinde özel bölümler halinde yer almıştır.[18]

Fakrnâme geleneğinin başlangıcını, tasavvuf tarihinde önemli bir yere sahip olan Ca'fer es-Sâdık'a (öl. 148/765) kadar götürmek mümkündür. Nitekim ona nispet edilen *Fütüvvetname* adlı eser içerisinde *Fakrname-i Ca'fer-i Sâdık* adlı bir risale bulunmaktadır.[19] Gelenek, Horasan erenlerinden Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî'nin (öl. 425/1033) *Fakrname*'siyle[20] devam etmiş Ahmed Yesevî'nin (öl. 562/1166) *Fakrnamesi*[21] ile Türkistan'da içselleştirilmiş, Anadolu'da Âşık Paşa (öl. 733/1332)[22] ve Vîrânî Dede'nin (öl. 17. yüzyılın ilk çeyreği)[23] de *Fakrnâme*'leriyle süregelmiştir. Mutasavvıf şair Muhammed b. Abdullah Harâbâtî de *Fakrnâme*'siyle Doğu Türkistan'da bu geleneği devam ettirmiştir.

[16] Ali b. Osman Cüllâbî Hücvirî, *Hakikat Bilgisi - Keşfu'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 86; Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 47.

[17] Mahmud Esad Erkaya, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 181-184.

[18] Kemal Eraslan, *Yesevi'nin Fakr-nâmesi.* (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016), 13.

[19] Mehmet Saffet Sarıkaya, "Fütüvvetname-i Ca'fer Sâdık'a Dair Bir İnceleme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 40 (2006), 108.

[20] Ebü'l-Hasan Harakânî, *Fakrname*, çev. Mustafa Çiçekler (İstanbul: İber Yayınları, 2023).

[21] Eraslan, *Yesevi'nin Fakr-nâmesi.*

[22] Agâh Sırrı Levend, "Âşık Paşa'nın Bilinmiyen İki Mesnevisi Fakr-Nâme ve Vasf-ı Hal", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1 (31 Aralık 1953).

[23] Bihter Ünal, *Virani Dede-Fakr-Name (inceleme-metin-dizin)* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006).

**2. Harâbâtî'nin Fakr Anlayışı**

Şair Harâbâtî, *Fakrnâme*'sinde, "ışk u muhabbet hamd u fakirlik birle sâbitdür (aşk ve muhabbet, hamd ve fakirlikle birlikte sabittir)" ifadesiyle, aşk ve muhabbetin ancak fakr gibi tasavvufî hallere bağlı olarak kemâle erebileceğini vurgulamaktadır. Ona göre hakiki muhabbet, yalnızca soyut bir duygudan ibaret değildir. Kulun Rabbine karşı tam bir ihtiyaç ve zillet içinde bulunduğu fakr makamı, bu hâlin idrakiyle dil ve hâl üzere daimî bir şükür ve senâya dönüşen hamd ile birlikte, muhabbetin sahih bir mahiyet kazanmasını sağlar.

Harâbâtî, bu hakikati, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Fakr benim iftiharımdır."[24] hadisiyle temellendirerek bu mertebenin ne derece yüce ve izzetli bir mânevî makam olduğunu vurgular. Zâhirde yoksunluk gibi görünen bu hal, Harâbâtî'ye göre, bâtında mâsivâdan tecerrüdü, nefsânî arzulardan arınmayı ve yalnızca Cenâb-ı Hakk'a yönelişi temsil eder. Hz. Peygamber'i (s.a.v.) "âşıkların sultânı" olarak niteleyen Harâbâtî, bu hadisin anlamını, aşkın en yüce tezahürü olan fakrın, peygamberî bir hal olduğuna işaretle yorumlar. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) adeta şöyle buyurur: "Ben ki Habîb-i Hüdâ'yım, mahlûkâttan hiçbirine naz etmem; yalnız fakr halinden hoşnudum."[25] Bu yaklaşımla fakr, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahsında bir kemâl sıfatı olarak zuhur ederken, aşk ise bu kemâlin bâtınî ve ledünnî boyutunu temsil eden derûnî bir hal olarak tecellî eder.

Harâbâtî, "fakr" (فقر) lafzının üç harften müteşekkil olmasına dikkat çekerek, bu kelimenin her bir harfinin, fakr makamında sâbitkadem olmayı temin eden temel esaslara işaret ettiğini ifade eder. Ona göre, fakr yalnızca dilde söylenen bir yoksunluk hali değil; aynı zamanda bâtınî bir seyr u sülûkun remzidir. Harâbâtî bu bağlamda, kelimenin harflerini yorumlayarak, her bir harfin temsil ettiği mânevî manaları izah ederken fakrın mertebeleri, şartları ve onunla bağlantılı bilgiler verir.[26]

[24] İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs* (Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1420), 2/102.
[25] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 85.
[26] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 85-86.

### 2.1. Fakr'ın İlk Harfi (ف)'nin Manaları ve Şartları

Harâbâtî, "fâ" harfinin manalarını açıklamaya, fakrın yalnızca tek bir mertebeden ibaret olmadığını, bilakis onun da kendi içinde derecât taşıyan çok katmanlı bir mânevî yolculuk olduğunu ifade ederek başlar. Bu bağlamda fakrı, a'lâ (en yüce), evsât (orta mertebe) ve ednâ (en alt seviyede) olmak üzere üç dereceye ayırır. Ona göre, bu dereceler, sâlikin seyr u sülûk sürecinde katettiği mânevî menzillere tekabül eder.

Harâbâtî ayrıca, izzet ve hürmet hazinelerinin de üç ayrı kapı (bâb) ile muhafaza edildiğini, bu kapıların her birinin ancak üç anahtarla açılabileceğini beyan eder. Bu teşbihî anlatımla o, sâlikin yüksek dereceli fakr mertebelerine nâil olabilmesi için üç temel mânevî hakikate vukûfiyet ve istikamet üzere olması gerektiğine işaret eder. Ona göre, ancak bu üç kapı ve kilit metaforuyla ifadesini bulan mânevî istikamet üzere olan bir fakr, kişiyi hakiki hürmete ve aşkın izzetine mazhar kılar.[27]

Bu çok katmanlı fakr telakkisi, aşk temelli bir mâneviyat anlayışıyla da bütünleşir. Nitekim Harâbâtî'nin anlayışı, aktardığı şu beyitte ifadesini bulan derin hakikati hatırlatır:

Derd-i ma'şukân zi-'âşıḳ pişter dâred eşer // Şem'i bî-sûzeş koca sûzed pîr-pervâne-râ[28]

(Maşukun derdi, âşığın derdinden daha etkilidir; o yanmayan mum, nasıl yakabilir pervâneyi)

Beyitte mecazen anlatıldığı üzere, gerçek aşk ateşi, yalnızca mecazî değil, ilâhî bir yakıcılığa sahip olmalı, maşukun yanışı âşığa da sirayet edebilmelidir. Harâbâtî'nin fakr anlayışı da işte bu türden, kendinde sönük bir hal değil; mânevî ateşin, tecellîlerin ve hakikat istikametinin bir neticesi olan yakıcı bir fakrdır. Sâlikin fakrda derinleşmesi, âşığın maşukta fânî olması gibi, aşkın hakikatinde tükenmesi anlamına gelir.

Harâbâtî, fakrın şartlarını da "fâ" harfinin mânâları üzerinden ortaya koyar.

[27] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 86.
[28] Beyit eserin B nüshasında bulunmaktadır. Bk. Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 86.

### 2.1.1. Fakr'ın İlk Şartı

Harâbâtî'ye göre fakr yolunun ilk şartı, ferd yani tekliğe ve yalnızlığa râm olmaktır. Bu düşüncesini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Allah tektir, teki sever."[29] meâlindeki hadîs-i şerîfine dayandırır. Ona göre hakiki fakr, sâlikin halkla irtibatını asgariye indirip Hakk'a tam yönelişle kemale erdiği bir tecerrüd ve inzivâ halidir. Harâbâtî, bu meyanda ferd olmayanın mert[30] olamayacağını, mert olmayanın da ehl-i dert[31] olamayacağını ifade eder. Zira tasavvuf yolunda sâlikin ehl-i dert olması, nefsin arzularından tecerrüd etmesiyle mümkündür.

Harâbâtî, aşk yolunda ferd olamayan kişinin, nefsânî arzuların esaretine düşmekten kurtulamayacağını ve neticede rüsvây olacağına vurgu yapar. Ona göre kişi, ferd olmadıkça, bâde-i aşk, yani ilâhî aşkın sarhoş edici tecellîsi onun gönlünde zuhur etmez. Bu bakış açısıyla Harâbâtî'nin ferd'i; fenâ derecesine erişerek nefsin esaretinden âzat olan, mâsivâdan tecerrüd etmiş, Hakk'a yönelmiş kişi[32] olarak tanımladığını söylemek mümkündür.[33]

### 2.1.2. Fakrın İkinci Şartı

Harâbâtî, fakrın ikinci şartının, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Ölmeden önce ölünüz."[34] hadîs-i şerîfine istinaden, nefsin hevâî arzularından arındırılması suretiyle nefsin öldürülmesi olduğunu ifade eder. Ona göre bu mânevî ölüm, cismanî varlıktan tamamıyla soyutlanmak değil; beşeriyetin kesâfetinden, "ben" ve "biz" gibi süflî aidiyet duygularından kurtularak, sâfî bir kulluk haline erişmektir. Bu ise sâlikin, nefsten doğan hevâ ve hevesleri terk etmesi, kesâfet (maddî) sûretinden çıkıp letâfet (manevî) sûretine bürünmesiyle mümkündür.

[29] Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ el-maʿrûf bi'l-Câmiʿi'l-kebîr* (Kahire: el-Ezheru'ş-şerîf, 1426), 21/224.

[30] Tasavvufi bir kavram olarak mert, velî, eren anlamında kullanılır. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "mert", 244.

[31] Tasavvufta dert ilahi aşk; ehl-i dert de aşık anlamında kullanılır. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "dert", 103, "ehl-i dert", 118.

[32] Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 170.

[33] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 86.

[34] Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, 2/350.

Bu anlayışını, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Kim de Rabbinin huzurunda duracağından korkar ve nefsini arzularından alıkoyarsa, şüphesiz, cennet onun sığınağıdır*."[35] âyetleriyle temellendiren Harâbâtî, âyetleri yalnızca zahirî anlamda değil, derûnî bir tasavvufî perspektifle değerlendirir. Muhatabına doğrudan kalbe hitap eden bir üslupla "Ey âşık-ı sâdık ve ey yâr-ı muvâfık!" şeklinde seslenerek, nefsin hevâsını, sâlikin gönül aynasını karartan bir manevî kir, hatta şeytanın arzu ve tercihleri olarak tavsif eder. Bu doğrultuda kaleme aldığı şu beyitlerinde, hakiki kulluğun mahiyetine işaret eder:

Ögürse yüz nefs ü hevâdın kişi // Makbûl bolur Tengrige kılsa işi
(Kişi, nefsin ve hevânın arzusundan yüz çevirerek, yaptığı işi Allah'a sunarsa makbul olur.)

Bende imes Tengrige ehl-i heves // Ger yaşasa neçe tümen ming yaşı[36]
(Hevâsına uyan kişi Allah'ın gerçek kulu değildir; isterse on binlerce yıl yaşasın.)

Bu çerçevede Harâbâtî, ölmeden önce ölmenin dört farklı mertebesi olduğunu da belirtir ve bunları "ölüm" metaforu üzerinden tasnif eder: Beyaz ölüm, tüm dünyalık nimetlere ve lezzetlere karşı daima aç ve susamış bir halde bulunmaktır. Yeşil ölüm, sürekli takvâ ve zühd üzere bulunmak, dünyevî gafletlerden korunarak Hakk'a yönelmiş bir yaşam sürmektir. Siyah ölüm, halktan ve toplumun aldatıcı ilgisinden uzak durmak, yalnızlığı ve inzivâyı tercih etmektir. Kızıl ölüm ise, lüzumsuz ve bâtıl sözlerden dilini koruyarak, konuşmada takvâya riayet etmektir.[37] Harâbâtî'ye göre bu dört tür ölümle ölmeden, hakiki kulluk sabit olmaz.[38]

Harâbâtî'ye göre hakiki kulluk da şekle dayalı zahirî bir ibadetten ibaret değil; benliğin süflî bağlarından arınarak Hakk'a yönelmiş sâfî bir ubûdiyet halidir. Bu bağlamda kulluk iddiasının da ikiye ayrıldığını ifade eder: Bir grup, dil ve boğazıyla açıkça zikir eder, evrâd okur; fakat

[35] *Kur'ân Yolu* (Erişim 16 Mayıs 2025), en-Nâziât 79/40–41.
[36] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 86-87.
[37] Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "mevt", 247; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), "mevt", 334.
[38] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 201-202.

bu halleriyle edeb sınırını aşar, nefsin riya ve gösteriş tuzağına düşer. Harâbâtî bu grubu "Hüdâ sofrasının söz ehli" (ehl-i kâl) olarak niteler.

Diğer grup ise, zikirlerini halktan gizleyerek yapar; onların zikirleri şekilden çok zevk, şevk, hasret ve pişmanlıkla ruhlarında yankı bulur. Harâbâtî'ye göre bu hal, yalnızca 'Hak ehli'ne mahsus bir tecellî olup zikir anlayışındaki derinlik farkını da ortaya koyar. Hakiki zikir, onun tasnifinde üç mertebeye ayrılır:

1- Zikr-i zebân (dil ile zikir), halkın ve avamın zikir tarzıdır; zahirde gerçekleşir.

2- Zikr-i dîl (gönülle zikir), sülûk ehli dervişlerin benimsediği zikir biçimidir.

3- Zikr-i sırr (sır ile zikir) ise, âriflerin zikir derecesidir ve bâtına, yani kalbin ötesindeki derûnî sır mahalline taalluk eder.

Bu üç mertebe, sâlikin zikrullah vasıtasıyla kendi benliğini aşarak Hakk'ın huzurunda fânî olma sürecine işaret eder. Dolayısıyla hakiki kulluk, yalnızca ibadet şekillerine bağlı bir hal değil; bâtınî bir dönüşüm, nefsi ilâhî huzurda eritme yolculuğudur.[39]

Bu bağlamda Harâbâtî, sûfîlik iddiasında bulunan kimselerin, sadece zikirle meşgul olmalarının yeterli olmadığını vurgular. Ona göre, bir kişinin gerçekten sûfî sayılabilmesi için, zikri ve tefekkürü masivâdan (Allah dışındaki her şeyden) uzak olmalı, kalbinde dünya sevgisi barınmamalıdır. Ayrıca bu kişi, Hz. İbrahim'in tevekkülünü, Hz. Eyyûb'un sabrını, Hz. İdris'in amelini, Hz. İsa'nın ilmini, Hz. Musa'nın şevkini ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) himmetini kendinde toplamış olmalıdır. Zira kişi, yalnızca dilinde "lâ ilâhe illallah" sözünü taşırken, gönlünde dünya sevgisi barındırıyorsa, tarikat ehli nazarında bu kişi "kâfir-i bâtın (gizli kâfir)" olarak değerlendirilir. Böyle biri, gerçekte Hakk'a değil, kendi amellerine kul olmuştur.[40]

Dolayısıyla Harâbâtî'ye göre sûfîlik, ne bir iddia ne de sadece zahirî ibadetlerle sınırlı kalmış bir hal değil; her yönüyle Allah'a yönelmiş, mâsivâdan kopmuş ve enbiyâ ahlâkı ile mütehallî olunmuş bir hakikat

[39] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 205.
[40] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 203-204.

yolculuğudur. Bu yolda ilerleyen sâlik, zâhiren değil, bâtınen "ölmeden önce ölen" kimsedir.

Harâbâtî'ye göre, nefsinin hevâsına karşı koyamayan hiçbir âşık, hakiki aşkı yani muhabbetullahı elde edemez; onun bâdesinden içemez. Çünkü bu aşk, nefsin karanlığında değil, kalbin safiyetinde ve ruhun letâfetinde neşv ü nemâ bulur. Bu itibarla Harâbâtî, fakrın ikinci şartını sadece nefsin arzularından kaçınmakla sınırlandırmaz; bilakis onu derin bir manevî terbiye, ahlâkî arınma ve cehd ile yoğrulmuş bir aşk yolculuğu olarak tasvir eder.[41]

Nefsin arzularından kaçınmanın yolunun takvâ ve zühdden geçtiğini vurgulayan Harâbâtî, bu iki kavramı yalnızca dışsal bir dindarlık göstergesi olarak değil, kişinin kalbinde gizlenmiş bâtınî bir hakikatin yansıması olarak değerlendirir.[42]

Bu anlayış doğrultusunda Harâbâtî, takvâyı da iki ayrı mertebede ele alır: umuma mahsus takvâ ve husûsî takvâ. Umuma mahsus takvâ, dinin zahirî hükümlerine riayet ederek haram ve şüpheli şeylerden sakınmak anlamına gelirken; husûsî takvâ ise, sâlikin sırf Allah için, mübah ve helâl olan şeylerden bile uzak durması, böylece kalbini her türlü dünyevî perdeden arındırmasıdır. Bu derinlikli ayrımı, "Müttakî, helâlden bile sakınandır."[43] sözüyle temellendiren Harâbâtî, haramdan sakınmanın karşılığını cennet, helâlden sakınmanın karşılığını ise Cemâlullah yani Allah'ın cemâlini müşahede etme nimeti olarak telakki eder. Bu tasavvuru aşağıdaki beyitte de veciz bir şekilde özetler:

Ger ayine saf bolsa yek-sân // Anda körünür cemâl-i cânân[44]

(Eğer (kalp) aynası tertemiz olursa, onda Sevgili'nin (Allah'ın) cemâli görünür.)

[41] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 87.

[42] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 87-88.

[43] Müellifin hadis olarak zikrettiği bu ifadenin birebir geçtiği bir hadis veya sahabe/tabiîn sözü kaynaklarda doğrudan bulunmamaktadır. Ancak bu anlamı destekleyen birçok hadis bulunmaktadır: "Kul, sakıncası olmayan şeyleri, sakıncalı olanlara düşme endişesiyle terk etmedikçe, muttakilerden olamaz." Bk. Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 11/674.

[44] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 88.

Bu beyitteki "ayna" mecazı, sûfî düşüncede kalbi temsil eder.[45] Nefsânî arzular, kalbi karartan kirlerdir; takvâ ise bu kiri temizleyen ciladır. Kalp bu kirlerden arındığında, artık Allah'ın cemâlî tecellîleri orada zuhur etmeye başlar. Harâbâtî'nin takvâ anlayışı da bu minvalde, kuru bir zahidlikten ziyade, kalbin letâfetini muhafaza eden derûnî bir muhasebe ve sürekli bir ilâhî huzur bilincine dayanır.

### 2.1.3. Fakrın Üçüncü Şartı

Fakrın üçüncü şartını fakâ (fakirlik/yoksulluk) olarak belirten Harâbâtî, bu anlayışını Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Açlık, âşıkların azığıdır."[46] buyruğu ile temellendirir. Ona göre bu şart, mânevî yolculukta nefsin tezkiyesi ve ruhun tasfiyesi için zarurî olan maddî gıdanın azaltılması, yani az yeme ilkesidir. Çünkü çok yemek, nefsin galebesine ve hevânın azmasına sebep olur; bu da sâliki Sünnet'e ittibâdan alıkoyar. Harâbâtî, bu anlayışıyla klasik tasavvufun "az yeme - az uyuma - az konuşma" ilkelerinden "az yeme"ye özel bir vurgu yapar ve onu ruhî inkişafın kilit noktalarından biri olarak görür.[47]

Harâbâtî'ye göre bedenin gıdası ve kudret kaynağı; mal, mülk, kadın, çocuk, elbise gibi maddî unsurlardır. Bunlar bedene kuvvet verirken, aynı zamanda onu cehalet, kibir, cimrilik, hırs, riya, şirk, şehvet ve gaflet uykusu gibi manevî afetlere sürükler. Buna karşılık, ruhun ve canın kudreti; şevk, manevî haz, muhabbet, zikir ve fikir gibi latif unsurlardan doğar. Bu can kuvvetiyle gönülde ferahlık, anlayış, ilim, feraset ve vakar tecellî eder; aynı zamanda aşk, ızdırap, hal, sevgi ve muhabbet gibi aşk temelli bâtınî hallere yol açar.[48]

[45] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "ayna", 56; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "ayna-âyine",59.

[46] Müellifin hadis olarak zikrettiği bu ifadenin birebir geçtiği bir hadis veya sahabe/tabiîn sözü kaynaklarda doğrudan bulunmamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda, Abdullah b. el-Harrâz'a nispet edilen "Açlık zâhidlerin; zikir âriflerin azığıdır." şeklindeki rivayet geçmektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (Kahire: Dârü'l-meârif, ts.), 1/105.

[47] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 88-89.

[48] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 89-90.

Harâbâtî, "Her şey aslına döner."[49] sözü gereği, ruhun ulvî âleme, bedenin ise süflî âleme mensup olduğunu hatırlatarak, her unsurun kendi aslî menşeine göre terbiye edilmesi gerektiğini belirtir. Bu nedenle sâlik, süflî olan bedenini az yedirerek zayıflatmalı, ulvî olan ruhunu ise zikrullah ve aşk ile güçlendirmelidir.[50]

Harâbâtî, bedeninin kuvvetiyle mağrur olanların dünyadan zararla ayrılacağını; fânî âleme gönül bağlayanların cahil ve Kur'ânî ifadeyle "*hayvandan daha aşağı*"[51] konumda olduğunu ifade eder. Zira maddî hazlara meyleden bir ruh, kemâl yolculuğuna çıkamaz; nefsin esaretinden kurtulamaz. Ona göre aşk ve marifet, bedenin değil; terbiye edilmiş bir canın ve saf bir kalbin mahsulüdür.[52]

Bu bağlamda Harâbâtî sâliki, ehl-i vusûl ve ehl-i gaflet olmak üzere iki temel sınıfta değerlendirir. Ehl-i vusûl, yalnızca dış duyularını değil, iç duyularını da terbiye etmiş olarak Hakk'a ulaşanlardır. Harâbâtî'ye göre insanın dıştaki el, ayak, göz, kulak ve dil gibi organlarının bir karşılığı gönülde de vardır; buna binaen gönle kalp denilmiştir ve bu duyulara "havâss-ı zâhîre" ve "havâss-ı bâtına" denir. Dış duyularını süflî âleme değil, bâkî/ulvî âleme has kılanlar, tek gönüllü, tek yüzlü ve tek dilli hale gelir; suretleri fânî âlemde bulunsa da sîretleri bâkî âlemdedir. Harâbâtî, bu şekilde nefsini öldürmüş, takvâ ile donanmış ve ruhunu ilâhî gıdalarla beslemiş sâlikleri ehl-i vusûl olarak tanımlar; onlar fânî zevklerden geçmiş, muhabbetullah badesini içmiş ve âlem-i cem'e ermiş kimselerdir.

Bu makbul zümrenin zıddı ise ehl-i gaflettir. Onlar, iç duyularını fânî âleme has kılmış, vahdet âleminden uzaklaşmış ve dünya lezzetlerine dalmış kimselerdir. Nefsin arzularına esir düşen bu kişiler, isyan şarabını içmiş, rahmetten nasipsiz kalmış ve Hak dostlarına düşmanlık ederek mal, mülk ve evlat sevdasına saplanmışlardır. Gece gündüz gaflet uykusuyla meşgul olan bu tür kimseler, Harâbâtî'ye göre Kur'ân-ı Kerîm'in, "*Kim*

[49] Müellifin hadis olarak zikrettiği bu ifade mutasavvıflar tarafından hadîs olarak zikredilmesine karşın birebir hadis veya sahabe/tabiîn sözü olarak kaynaklarda geçmemektedir.
[50] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 90-91.
[51] el-A'râf 7/179.
[52] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 92.

*bu dünyada körlük ettiyse, ahirette de kördür; yolunu daha da şaşırmıştır.*"[53] ilâhî beyanıyla nitelenmiştir.[54]

Harâbâtî, nefsin terbiyesini ve ehl-i gafletten ehl-i vusûle yükselişi, insanın yaratılış hakikatine dayalı mecazlarla anlatır. Hz. Âdem'e ruh üflenmesiyle ortaya çıkan "elhamdülillâh" sedâsını ulvî başlangıç sayar; fakat nefs-i emmârenin bedene dâhil olmasıyla beşerî meyillerin başladığını belirtir. Nefsin mertebelerini ise emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râzıye ve merzıyye olmak üzere altı düzeyde tasnif eder.

Harâbâtî'ye göre nefs, kendi hâkimiyetini dayatmaya çalışırken, ruh ve akıl onun üstünlüğünü Allah'a ait olduğunu hatırlatır; ruh ve akıl, nefsin günah ve isyanına rağmen istikamet ve doğruluk yolunda durmaya devam eder. Sâlik ancak nefsin mertebelerini geçip ruh ve aklın rehberliğinde yol alırsa, ehl-i vusûlden yani Hakk'a ulaşan kimselerden olabilir.[55]

### 2.1.4. Fakrın Dördüncü Şartı

Harâbâtî'ye göre fakrın dördüncü şartı, tefekkürdür. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Bir saat tefekkür, insanların ve cinlerin ibadetinden daha hayırlıdır."[56] hadîsine dayanan bu anlayış, sâlikin sürekli bir iç muhasebe, zikir ve hakikat arayışı içinde olmasını gerektirir. Harâbâtî, tefekkürü üç kısma ayırır: nimeti tefekkür, kudreti tefekkür ve âhireti tefekkür.

Nimeti tefekkür, kulun üzerindeki ilâhî nimetleri düşünerek şükrünü yalnızca sözle değil, ibadet ve taatle fiilî olarak ortaya koymasıdır. Bu, nimetin şükrünü yerine getirme bilinciyle Hakk'a yönelmiş bir kulluğun kapısını aralar.

Kudreti tefekkür, Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu mahlûkâtı, kevnî âyetleri, yani kâinattaki ilâhî sanat ve nizâmı temaşa ederek O'nun kudret ve azametini idraktir. Zira Harâbâtî'ye göre mahlûkât üzerinde tefekkür, sâliki ma'rifetullâh'a götüren en etkili vesilelerden biridir. Ancak buna mukabil, Hak Teâlâ'nın zâtını tefekkür etmek, Harâbâtî tarafından red-

[53] el-İsrâ 17/72.
[54] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 92-93.
[55] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 190-191.
[56] İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-fikir, ts.), 9/137.

dedilir; bu tür bir tefekkür, onun nazarında merdûd, müşriklik işareti ve fikrî nakıslık olarak telakki edilir.[57]

Ahireti tefekkür, sâliki dünyaya karşı zühde, nefsine karşı murâkabeye ve ibadete sevk eden bir bilinçtir. Bu tür tefekkür, kişinin sabah akşam nefsini hesaba çekmesini, söz ve fiillerini denetlemesini, kötü huy ve davranışlardan uzak durmasını sağlar. Harâbâtî'ye göre bu hal, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah, onları karanlıklardan nura çıkarır.*"[58] âyetinde ifade edilen manevî terakki sürecinin bir yansımasıdır. Bu, sâlikin âlem-i kesâfetten âlem-i letâfete, âlem-i kesretten âlem-i vahdete doğru gerçekleştirdiği manevî hicrettir.

Harâbâtî, bu merhalede durmaksızın tefekkür, zikir, itaat ve ma'rifet halinde bulunmayı, her tâlib-i sâdık için zarurî görür. Çünkü bu yol, zâhirde bir fakr gibi görünse de bâtında ilâhî zenginliğe, Cemâlullah'a ulaştırır.[59]

### 2.2. Fakr'ın İkinci Harfinin (ق) Manaları

Harâbâtî, fakrın harflerine yüklediği sembolik anlamlarla fakr yolunu bir tür harf-menzil üzerine kurulu bir seyir olarak tasvir ederken, "fâ"dan sonraki ikinci harf olan "kâf" harfi etrafında şekillenen ikinci aşamayı; "kanaat", "kâmet, kıyam, ku'ûd, sücûd", kudûm ve kat' kavramlarıyla ilişkilendirir.[60]

#### 2.2.1. Kanaatkâr Olmak

Harâbâtî'ye göre manevî yolculuğa adım atan her tâlib, Hak Teâlâ'dan kendisine gelen her şeyi, O'nun hazinesinden gelen bir nimet olarak telakkî etmeli ve bunlara karşı kanaatkâr olmalıdır. Zira kanaat, manevî bir hazine mesabesindedir; kişi bu hazine olmaksızın Hakk'a vâsıl olamaz. Kanaatten yoksun olarak yapılan ibadet, kâmil bir imanın meyvesi olmaz. Bu bağlamda Harâbâtî, kişinin kendi amellerine güvenerek, "Benim çok amel ve ibadetim var; bana bir zarar gelmez." şeklindeki bir sû-i zanla Hakk'a yönelmesini, imanı iptal edecek bir küfür olarak değerlendirir.[61]

[57] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 94-95.
[58] "*Allah iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan nura/aydınlığa çıkarır.*" el-Bakara 2/257.
[59] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 95-96.
[60] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 102.
[61] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 102-103.

Sâlikin, Allah'a tam bir tevekkülle bağlanması ve zâhir ve bâtın bütün işlerinde sebeplerin hâkimiyetinden sıyrılması gerekir. Bu yolculukta esas olan, kanaat ve riyazet meşakkatini dert haline getirmeden aşk ve muhabbetle taşımaktır. İşte bu hal, Harâbâtî'nin tabiriyle "genc-i revân (yürüyen, akıp giden hazine)" olan hakiki manevî servetin ta kendisidir. Buna ulaşan kişi şükretmeli ve bu hali muhafaza etmelidir.

Harâbâtî, "Nefsini bilen Rabbini bilir."[62] meâlindeki hadise atıfta bulunarak, kişinin kendi nefsini acz ve kusur vasıtasıyla tanımadıkça, gurur ve enâniyet perdesini yırtmadıkça, bâkî olan âleme yol bulamayacağını ifade eder. Zira bu yolda terakkî, nefsin yokluğu ve Hakk'ın varlığı ilkesine dayalıdır. Kişi, acziyet ve noksanlıklarını fark etmedikçe "Rabbini bilmek" hakikatine eremez. Bütün bu idrâk ve kırılmalar ancak fakr halinde meydana gelir; çünkü fakr, enâniyetin ve benliğin tasfiyesidir.

Harâbâtî'ye göre hırs ve hevâ, nefsin en güçlü ve yıkıcı sıfatlarıdır. Bu sıfatlara sahip kişilerde kibir ve sonunu düşünme eğilimi görülür; böyle gönüllerde edep ve hayâ ortaya çıkmaz. Nefsin bu marazları derin bir hastalık gibidir ve kolayca tedavi edilemez. Sâlik, tefrika duygusundan arınmadıkça ve gönlünü cem' ile düzenlemedikçe imanı kemâle ermez. Aşk yolunda sâbitkadem olan ve sadâkatle yanan bir sâlikte nefis ve hevâ barınmaz. Gerçek anlamda aşkı kalbine sindiremeyen kimse ise ne aşk ehli olabilir ne de fenâ makamına ulaşabilir.[63]

### 2.2.2. Kâmet, Kıyâm, Ku'ûd, Sücûd

Harâbâtî'ye göre "kâf" harfinin bir anlamı da kâmet (dik durmak), kıyâm (ayakta durmak), ku'ûd (oturmak) ve sücûd (secdeye varmak) gibi ibadetle ilişkili hallerdir. Bu kavramlar, yalnızca şekilsel hareketleri değil, her işte istikamet üzere olmayı, yani doğruluk, sadakat ve ihlâs üzere davranmayı temsil eder. Harâbâtî, zâhirî ibadetlerin (kıyam, ku'ûd, sücûd) ancak ihlâslı bir niyetle mana kazanacağını, aksi takdirde sırf bedenî ve biçimsel bir eylemden ibaret kalacağını vurgular. Zira ona göre niyet, amelden daha evlâdır; niyetsiz amel, ruhsuz bir ceset gibi manasızdır.[64]

[62] Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, 2/312.
[63] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 118-119.
[64] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 113-114.

Harâbâtî, "kâf" harfinin işaret ettiği zâhir-bâtın bütünlüğünü evliyâullahın hallerinde açık biçimde görür. Ona göre evliya, zâhirde halk arasında sade hatta hakir görünse de bâtında azîz ve yücedir. Bunlar dili ve gönlü daima zikirle meşgul, Vahdâniyyet sırrına mahrem olmuş, Hakk'ın muradına razı ve daima şâd olan kimselerdir. İki âlemin nimet, zevk ve lezzetini mundar ve değersiz görürler. Muhabbetin şiddetinden gönülleri müstağrak, şevkin harâretinden canları fenâ bulmuş haldedir. Aylar, yıllar, günler ve geceler sabırsız bir bekleyiş içinde geçer; halleri kıyâm u ku'ûd üzerindedir. Daima gam yükünü taşır, gönülleri Hüdâ'da yok olmanın coşkusunu yaşar, zaman zaman safâ şerbeti içer, kelâm-ı Rabbânî'nin tilâvetini dinler ve "Evliyâ benim örtüm altındadır; onları benden başkası bilmez."[65] müjdesine mazhar olarak gayrın bakışlarından örtülü yaşarlar.

Evliyanın vasıflarını açıklayan Harâbâtî, onları üç mertebede tasnif eder: Evliyâ-i âmme, hâssa ve ehassü'l-hâss. Evliyâ-i âmme ve hâssayı yalnızca diğer veliler tanıyabilir; evliyâ-i ehassü'l-hâss ise yalnızca Allah tarafından bilinir. Bu son grup, zâhirde kara taş gibi sert, bâtında marifet incileriyle dolu; dıştan mecnun görünse de iç âlemlerinde aşk nûruyla mest olmuş kimselerdir.[66]

### 2.2.3. Kudûm

Harâbâtî'ye göre "kâf" harfinin bir başka manası kudûm[67] (ayak basmak, varmak) olup, bu; "kadem-i sıdk (doğruluk adımı)" üzere yola revan olmaktır. Bu adım, sadece bedenle atılan fizikî bir yürüyüşü değil; nefsin terbiye ve tezkiyesiyle başlayan, aşkın talibi olmaya yönelik manevî bir seferi simgeler. Bu yolda sâlik, zâhirini ibadet ve tâatle tezyîn etmeli;

[65] Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, ts.), 2/553.

[66] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 115-117.

[67] Harâbâtî, kudûm kelimesini "dördüncü mâna" olarak zikretmektedir. Ancak eserde bundan önce yalnızca iki mâna açıkça beyan edilmiştir. Bu durumda, "dördüncü" şeklindeki nitelemenin, ya önceki mâna kümelerinin her birinin ikili anlam ihtiva ettiğinin varsayılmasıyla ya da müellifin sayı tertibinde bir atlama yapmış olabileceği ihtimaliyle izah edilmesi gerekir.

bâtınını ise vecd ve istiğrak haliyle bezemelidir. Gönül, riyâzetin nûruyla nurlanmalı; akıl ise muhabbetin rayihasıyla kokulandırılmalıdır.[68]

Fakr, bu manada sadece bir yokluk hali değil; bilakis güzel ahlâkın tecessümüdür. Bu, sûretten sîrete, ibareden mânâya, maddî mâmuriyetten mânevî harabiyete, hayvânî sıfattan insanî hakikate, nefsâniyetten rûhâniyete, şeytânîlikten Rahmâniyete, kesretten vahdete, firaktan vuslata, fenâdan bekâya doğru yol alan bir seyr u sülûktur. Sâlik, bu yolculukta hevâ zincirini kırmalı, arzularla bağını kesmeli, hilekâr akıldan yüz çevirmeli ve doksan dokuz zulmet perdelerinden -hatta nur hicâbından dahi- geçerek yücelik makamına ulaşmalıdır. İşte bu makamda, kerem (lütuf) şarabı ve yokluk şerbeti içilir, vuslat daimi hale gelir. Bu mertebeye nâil olanlar, muhabbet şarabını içip cismâniyet mertebesinden geçen ve vefâ[69] menziline ulaşan bahtiyarlardır. Bunlar, kanaat hazinesine dâhil olmuş, riyâzetin meşakkatinde saadeti bulmuş kimselerdir:

Fakr gencidür ki ol genc-i Hüdâ // Şâh olur ol gencni tapkan gedâ[70]
(Hak hazinesi fakirlik hazinesidir; şah olur, o hazineyi bulan yoksul.)

Harâbâtî, bu zümrenin seferdeki yükü ve azığının, feryad ü figan; gönül zikri ve ruh tefekkürünün ise acz ve kusurlarını bilmek olduğunu ifade eder. Ayrıca bu sıfatlarla muttasıf olanların, Hak Teâlâ'nın dergâhında sonsuz bir ihsana, dünya ve âhiret sermayesine, dindarlığın özüne, ibadetin ruhuna, velâyet tahtının tâcına, istikamet bineğine, istiâne (yardım dileme) kalesine, ferâset meydanına, saadet gülistanına, ibadetlerin semeresine, cahilliği defedene, yiğitliğin sonuna ve cömertliğin zarif yoluna erişeceklerini vurgular.[71]

Fakrı, güzel ahlâkın tecessümü olarak vasfeden Harâbâtî, sâlik için en yüce makamın güzel ahlâkla bezenmek olduğunu, bu sebeple Hak Teâlâ'nın Hz. Peygamber (s.a.v.)'e "*Muhakkak ki sen yüce bir ahlâk üzeresin.*"[72] hitabıyla kemâlin ölçüsünü ahlâk ile tayin ettiğini ifade eder. Bunun zıddı olan kötü ahlâk ise, manevî yolda en öldürücü engel olup,

[68] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 120.
[69] Ezelde, bezm-i elestte Allah'a verilen söze, misaka bağlı kalma. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "vefâ", 377.
[70] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 121.
[71] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 122.
[72] el-Kalem 68/4.

yılan ve akrebin zehrinden dahi daha tesirlidir. Onun tesiriyle gönüller gamla, kalpler kederle dolar; ruhlar kararır, hakikatten mahrum kalır. Böylesi bir huyla malûl olanlar, halkın gönlünde makbûliyet bulmadıkları gibi, Hak aşkının nazarından da tard edilmişlerdir. Ne Hak Teâlâ ne de Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu kimseleri dost edinir.

Harâbâtî, kötü ahlâkın mânevî kemâl yolunda bütün nûrânî tezâhürleri iptal edeceğini de beyan eder. Gece gündüz ibadetle meşgul olsalar dahi, güzel ahlâktan nasibi olmayanların ibadetleri makbûl değildir; zira keşf ve kerâmet, güzel ahlâkla yoğrulmamış bir gönülde hakikat değil, ancak bir aldanıştır:

Hûy-ı bed birle kişi uçsa eger yirdin hevâ // Nef'i yok keşf ü kerâmet ü hârık 'âdâtın[73]

(Kötü ahlâkla kişi yerden havaya uçsa bile; ne keşfin faydası olur ne kerâmetin.)

Harâbâtî'ye göre gönül inciten, kötü ahlâk sahibi kimse iki cihanda kıymetsizdir; halk nezdinde murdar olup, Melekler ve Kur'ân ondan bîzârdır. Onun yeri ebedî cehennemdir. Oysa aşk yolunun kâmil yolcuları, gece gündüz uyanık bir halde, gönüllerinde aşkın mehâbetini ve güzel ahlâkın letafetini taşıyarak yaşarlar. Bu kimseler için aşk ve ahlâk, sıradan bir hal değil; varlığın özü ve kemâlin nişânesidir. Harâbâtî, bu mânâyı şu beytiyle ifade eder:

Tarık-ı 'ışkda kim bolsa kâmil // Erür başdın ayag şeblerde bîdâr

(Aşk yolunda kim kâmil olsa; gecelerde baştan ayağa olur uyanık)

Bu uyanıklık, sadece fizikî bir hal değil, rûhî bir diriliştir. Harâbâtî'nin nazarında hakiki âşık, nefsinin her türlü gurur, kibir ve murdarlık izinden arınmış olandır. Bu sebeple, nefse mağrur bir tavırla yaklaşmak, aşk iddiasıyla bağdaşmaz:

Eger âşıksa kemdin öznige kem kıl // Kılıp pindâr özünge bolma murdâr

(Eğer gerçekten âşıksan, kendini başkasından aşağı gör, gurura kapılma, murdar olma.)

[73] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 123-124.

Gerçek âşık, tevâzu ve teslimiyet ile yoğrulmuş olmalıdır. Zira aşk yolunda nefsin varlığı, Hakk'ın tecellîsine perdedir. Bu menzilde akıl ve bilgi de çoğu zaman faydasız kalır. Harâbâtî bu hakikati de şöyle dile getirir:

Birip aklıngnı al hayrânelıknı // Bu yolda akl-ı dâniş boldı bî-kâr[74]

(Aklını ver hayranlığını al, (çünkü) bu yolda akıl ve bilgi artık faydasız kalır.)

Harâbâtî, kendisine "Ey Harâbâtî!" diye seslenerek muhabbet/aşk iddiası güden kimseye tavsiyelerini sıralar: "ibreti, her daim nazarında diri tut; hiçbir mahlûka eziyet etme; hor görmeyi bırak, her birine hürmetle yaklaş. Bil ki bütün mahlûkat, Hakk'ın şahididir; her biri Hakk'ı bilir ve O'nu tesbih eder."[75]

### 2.2.4. Kat'/Kesmek

Harâbâtî'ye göre, "kâf" harfi, kat' yani "kesmek" mânasına da gelir. Bu, Hak yolunda sülûka çıkan her talibin, Allah'ın zâtı dışındaki bütün varlıklardan (mâsivâdan) ilgisini, irtibatını kesmesi gerektiğini ifade eder. Talibin yolunda nice hicâplar (perdeler)[76], nice engebeler vardır. Kâmil bir yolcu olabilmek için sâlik, mal ve mülk sevgisini, eş ve evlâd muhabbetini, küçük büyük her türlü bağ ve alâkayı, hattâ bazen ibadet ritüellerine bağlılıktan doğan gafleti, keşf ve keramet gibi mânevî lezzetleri dahi kesip atmak zorundadır. Zira Harâbâtî'ye göre az çok, gizli açık, küçük büyük, gönülde sevgiyle yer tutmuş her bağ, eğer sâliki Hakk'tan ayırıyorsa, hepsi yolun hicâbıdır. Bu bağları kesmeyen, elbette ki yolunu şaşırır.[77]

Harâbâtî'ye göre bu hicâplar, ancak nefsini fanî kılmakla, varlık iddiasını bırakmakla ortadan kalkar. Nefsin arzusuyla karışan ibadet, tıpkı su katılmış yağa benzer; o yağla kandil yanmayacağı gibi bununla da gönül safâ bulmaz. Bu sebeple talip Allah'tan gayrı her şeyin sevgisini

[74] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 124-125.
[75] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 126.
[76] Hicap, sâlik ile muradı arasına giren engel, âşıkı sevgilisinden ayıran, perdedir. Bk. Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "hicâp", 168.
[77] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 129-130.

gönlünden çıkarmalıdır. Eğer bu yolda yalnızlık hissi olmadan, korkusuzca yürümek isterse, Allah'tan başkasından huzur aramamalı; O'ndan gayrısına güvenip yaslanmamalıdır. Zira Allah'tan başka her şeyde bir korku, bir yalnızlık gizlidir. Sâlike gerçek huzur, ancak Hakk'ı zikirle O'nda fânî olmakta tecellî eder. Orada yalnızlık ve korku hiç yoktur.

Harâbâtî, mâsivâdan uzak duran talibin cehd ü gayret eyleyip; aşka ermek için çalışmasının gerekliliğini de vurgular. Zira muhabbetten mahrum olan insan, hakiki mânâda insan değildir. Muhabbetten yoksun bir ruh, aslında ruh bile değildir. Her ne kadar herkes kendince muhabbet iddiasında bulunsa da bu iş herkesin gönlünde saklı değildir. Gerçek muhabbet ehli, gönlü kederden uzak, dünya ve âhiret mülkü harap olmayan; iki cihanda da şaşkınlık ve tereddütten beri olan kimsedir. Harâbâtî'nin ifade ettiği üzere "kâf harfinin işaret ettiği "kat'" gerçekte, kulun kendi varlığını, benliğini ve dünyaya ait tüm ilintilerini kesmesidir. Bu kesiş, fânîliğe adım atış, ebedî hakikate yöneliştir.[78]

### 2.3. Fakr'ın Üçüncü Harfinin (ر) Manaları

Harâbâtî, fakrın harflerine atfettiği sembolik mânalarla fakr yolunu, harflerin menzil ve işaretlerinden oluşan bir seyr u sülûk güzergâhı şeklinde tasvir ederken, "fâ" ve "kâf" harflerinden sonra gelen "râ" etrafında şekillenen üçüncü merhaleyi; rızâ ve teslimiyet, rehber ve râh/yol kavramlarıyla irtibatlandırır.

#### 2.3.1. Rızâ ve Teslimiyet

Harâbâtî'ye göre fakr kelimesinin ikinci harfi olan "râ", ilk olarak rızâ ve teslimiyet mânâsına gelir. Bu, sâlikin Allah Teâlâ'nın takdirine ve hükümlerine sabır ve memnuniyetle boyun eğmesini, başına gelen hâdiseleri gönül huzuruyla karşılamasını ifade eder. Teslîmiyet, yalnızca dilde kalmamalı; gönülde zikir, bedende sabır ve dilde şükür ile tahakkuk etmelidir. Sâlik, Allah'ın cemâlini talep ediyorsa, öncelikle nefsinden ve

[78] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 131-132.

mâsivâdan geçmelidir. Aksi halde bu yolda vuslat mümkün değildir.[79] Harâbâtî bu mânâyı şu beyitlerle ifade eder:

Her kim ki tiler Cemâlullâh // Keçsün cânıdın ki hâh u nâ-hâh
(Her kim ki Cemâlullâh dilerse; ister istemez geçsin canından)
Evirüp yüzini anıng sarıga // Terk itse cemi'-i mâsivâllâh[80]
(Yüzünü O'na çevirip yönelsin, (bu şekilde) Allah'tan başka ne varsa hepsini terk etsin)

Harâbâtî'ye göre, sâlikin Hakk'ın cemâline nâil olabilmesi, candan ve mâsivâdan feragat etmesine bağlıdır. Yüzünü bütünüyle Hakk'a dönen ve her şeyi terk eden kimse, bu yolda vuslata erişebilir. Ancak bu yolun, rızâ ve teslîmiyetle yürünmedikçe ve nefisten geçilmedikçe sâlike açılması mümkün değildir.

### 2.3.2. Rehber

Harâbâtî "râ" harfinin ikinci anlamının, rehber olduğunu söyler. Bu anlayış doğrultusunda, "Önce yoldaş, sonra yol." ve "Önce komşu, sonra ev."[81] şeklindeki hikmetli sözleri referans alır. Dünyevî yolculukta dahi insan, beraber yola çıkacağı kervanı ve onun başında bulunan rehberi araştırır; onun direktiflerine göre konaklar, hareket eder. Bu noktadan hareketle Harâbâtî, mânevî yolculukta da mürşid-i kâmil olmadan yola çıkmanın sapmaya ve helâke sürükleyeceğini vurgular. Ona göre sâlik, hem şer'î hükümlere vâkıf hem tarikat meydanında pişmiş hem de ilmiyle âmil bir rehbere tutunmak zorundadır. Aksi halde kişi, yalnız akıl ve bilgiyle Hakk'a ulaşma iddiasında bulunur ve şeytanın tuzaklarına kolayca düşer.[82]

Harâbâtî'ye göre ilim yalnızca lafzî bilgiyle sınırlı değildir. O, ilmi iki kısımda değerlendirir: İlm-i kâl (söz ilmi) ve ilm-i hâl (hal ilmi). Kâl ilmi; tartışma, gösteriş, makam ve şöhret arzusuyla beslenirse, sâliki maksadından uzaklaştırır. Oysa hakiki ilim "ilm-i mahv" da denilen, benliği yok eden ve kişiyi Hakk'a yaklaştıran ilm-i hâldir. Bu ilme sahip

[79] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 147.
[80] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 149.
[81] Müellif bu sözleri hadis olarak zikreder.
[82] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 151-152.

olan kimseler, haya, muhabbet, hilm, aşk, vefa, doğruluk, vuslata ermiş yüz, nûrânî gönül, apaçık nur, hallerin cezbesi ve fenâ sırrına meyil gibi hallere mazhar olurlar. Bu ilim, sadece ilmen değil hâlen de Hakk'a yakın olmayı temin eder.[83]

Bu bağlamda Harâbâtî, rehberliğini mutlak gerekli gördüğü mürşid-i kâmilin; Hakk'a ulaştıran bir el, belâları savan bir siper, cehaleti gideren bir nur, rızâya ulaştıran bir rehber, Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) vekili ve Hakk'ın aynası olduğunu söyler. Bu makama ulaşmış kişilere muhalefet etmek; gösterişle ibadete yönelmek, riyazeti şekle indirmek ve kendi nefsine güvenmek gibi tehlikeli halleri doğurur. Bu kişiler, bâtınî bir rehberlikten mahrum kaldıkları için yolları karanlıktır. Kendi nefsine güvenen ve kendini yücelten kişi, nihayetinde inkâr ve nifak yoluna savrulur; kıyamet gününde yüzü kararır, amelinin karşılığı cehennem olur.[84]

Harâbâtî, bir mürşidin emrine muhalefet etmeyi, onun emrinden çıkmayı ve keşf ile kerametini sorgulamayı manevî felaketlerin sebebi olarak görür. Ona göre mürşide muhabbet, Allah'a muhabbettir; ona eziyet ise, Allah'a eziyettir. Kur'ân'da geçen "*Allah'ın eli onların elleri üzerindedir.*"[85] ayetiyle bu bağlılığı temellendirir. Mürşid-i kâmil, Hz. İsa gibi, gönülleri diriltme kudretine sahiptir. Onların duasıyla gönlü ölü olanlar hidayete erer. Nitekim Peygamber varisi olan mürşidler, Allah'ın lütfuyla ümmet içinde yüce makamlara layık kılınmıştır. Bu makam, diğer peygamberlerin ümmetlerinin makamından faziletli ve üstündür.[86]

Harâbâtî, sâdık bir tâlibe düşen en önemli görevin, ömrü ganimet bilerek mürşidine itaatle geçirmesi olduğunu vurgular. Zira şeyhin hizmeti, sohbeti, nazarı ve emri başlı başına bir inayettir. Şeyhe tabi olmadan yapılan ibadet, ruhu karartan bir perde ve kesâfet alametidir. O nedenle tâlibin en büyük farzı, mürşidinin nazarına mazhar olabilmektir. Harâbâtî, Kur'ân-ı Kerîm'in bile talimsiz kıraatinin küfre sebep olabileceğini hatırlatarak, mürşidsiz yapılan ibadetin ne denli tehlikeli olduğunu vurgular.[87]

[83] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 153-154.
[84] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 155-157.
[85] el-Fetih 48/10.
[86] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 160-161.
[87] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 162.

Ayrıca Harâbâtî, mürşid-i kâmilin niteliklerini, tasavvuf tarihinde Ebu'l-Hasan Harakânî (öl. 425/1033)[88] ve Ahmed Yesevî (öl. 562/1166)[89] tarafından sistemleştirilen "dört kapı" (şeriat, tarikat, hakikat, marifet) öğretisi çerçevesinde ele alır. Ona göre kâmil bir mürşidin sözü şeriat, ameli tarikat, şiarı/usûlü hakikat, alâmetleri ise marifettir.[90] Manevî kemâle ulaşmış bu mürşidler, halkın ancak aynada görmeye çalıştığı hakikati kerpiçte dahi temaşa edebilen kimselerdir; öyle ki bir nazarda arştan yerin derinliklerine kadar olan âlemi seyredebilecek bir basîret ve keşfe sahiptirler.[91] Bu yaklaşımın, mürşid-i kâmilin hem zahirî şer'î bilgiye hem de bâtınî keşfî tecrübeye vukûfiyetini esas alan bir kemâl anlayışını yansıttığını, Harâbâtî'nin nazarında mürşidin, yalnızca bir rehber değil; aynı zamanda dört kapının sırlarını şahsiyetinde cem eden bir irfan menbaı olarak telakkî edildiğini söylemek mümkündür.

### 2.3.3. Râh/Yol

Harâbâtî, "râ" harfinin üçüncü[92] anlamı olarak "râh" yani yol kavramını zikreder. Bu bağlamda, şeriat, tarikat ve hakikatten oluşan üçlü tasavvufî yol haritasını merkeze alır. Kaynak olarak bir hadis şeklinde aktarmış olsa da aslen tasavvuf büyüklerine nispet edilen şu söz, bu anlayışın temelini teşkil eder: "Şeriat benim sözüm, tarikat benim amelim, hakikat ise benim halimdir."[93] Buradan hareketle Harâbâtî'ye göre bu üç temel yolun dışında başka bir hakikat yolu yoktur. Zira Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (s.a.v.) kadar gelen bütün peygamberler bu manevi çizgiyi insanlığa tebliğ etmiş, onları sapkınlıktan kurtarıp hidayet yoluna sevk etmişlerdir.[94]

[88] Harakânî, *Fakrname*, 96.
[89] Eraslan, *Yesevi'nin Fakr-nâmesi*., 50.
[90] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 165.
[91] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 166-167.
[92] Harâbâtî, *Fakr-Nâme*'de râh kelimesini "dördüncü mâna" olarak zikretmektedir. Ancak eserde bundan önce yalnızca iki mâna açıkça beyan edilmiştir. Bu durumda, "dördüncü" şeklindeki nitelemenin, ya önceki mâna kümelerinin her birinin ikili anlam ihtiva ettiğinin varsayılmasıyla ya da müellifin sayı tertibinde bir atlama yapmış olabileceği ihtimaliyle izah edilmesi gerekir.
[93] Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*, 2/5.
[94] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 167-168.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), inzivaya çekildiği mağarada Allah Teâlâ'nın kelâmına muhatap olmuş ve bu yüce hakikatleri tebliğle görevlendirilmiştir. Kur'ân'da onun hakkında "*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*"[95] buyrulması, onun bu kutlu misyonunu teyit eder. Onun vekilleri olan Hulefâ-i Râşidîn ve büyük mürşidler, hem zahirî hem bâtınî anlamda onun izini sürmüş, şeriat, tarikat ve hakikat alanlarında kemal mertebesine ulaşmışlardır. Onlar, insanları bazen irşatla, bazen nasihatle terbiye etmiş hem söz hem hal ile sağlam esaslar üzerine kurulmuş bir manevî rehberlik ortaya koymuşlardır. Bu nübüvvet ve velayet silsilesi, kıyamete kadar devam edecek olan bir mürşidlik ve temsil zincirini ifade eder.[96]

Harâbâtî'ye göre şeriat post (deri), tarikat et, hakikat ise beyindir. Nasıl ki her varlıkta beyin etsiz, et de postsuz varlığını sürdüremezse, bu üç yol da biri diğerinden bağımsız düşünülemez. Ona göre, Sahabe-i kirâm, yüce makam sahibi âlimler ve nizam sahibi büyükler vasıtasıyla gelen bu yollara uygun şekilde amel eden kimse, Allah Teâlâ'nın rahmetine erişir ve cennete dâhil olur.

Ancak bu yolda bulunan sâliklerin halleri birbirinden farklıdır. Kimileri şeriatla yetinir, tarikat ve hakikatten habersizdir. Kimileri ise tarikatla meşgul olsa da şeriatın zahirî hükümlerine lakayd kalır. Şeriatı küçümseyen, onu hafife alan kimse, gerçekte Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tahkir etmiş; onu tahkir eden ise Allah'a karşı edepsizlik etmiş olur. Bu tür yaklaşımlar her mezhepte küfürdür.[97]

Şeriat, tarikat ve hakikat yollarının en başına Hz. Peygamber'i (s.a.v.) yerleştiren Harâbâtî, O'nun (Muhammed) isminin mîm (م), hâ (ح), mîm (م) ve dâl (د) harflerinden müteşekkil olduğunu ifade eder. Ona göre bu harflerin her biri, kâinattaki belli başlı mânevî hakikatlerin menşei olarak tecellî etmiştir. İlk mîm harfinden ma'rifet, hâ harfinden hamd u senâ, ikinci mîm harfinden muhabbet, dâl harfinden ise dâniş (gönül ile kavranan ilim ve irfan) zuhûr etmiştir.

[95] el-Enbiyâ 21/107.
[96] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 168-169.
[97] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 169-170.

Bu dört temel mânâ, Allah Teâlâ'nın irâdesiyle melekler, nebîler, evliyâlar, ârifler, âşıklar, zâhidler ve âbidler arasında farklı derecelerle taksîm edilmiştir. Böylece "Muhammed" isminin lafzî terkibi, aynı zamanda bir varlık ve marifet hiyerarşisinin remzi haline gelmiştir. Harâbâtî'ye göre, bu mânâların en kâmil mânâda mazharı bizzat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zât-ı pâkidir. Zira, meleklerin, cinlerin, insanların ve hayvanların ömür boyunca ifâ ettikleri bütün hamd u tesbîhler, Allah katında ancak Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) bir defa yaptığı zikrin bereketiyle kabul olunmaktadır. Zira meleklerin, cinlerin, insanların ve hayvanların ömürleri boyunca yaptıkları bütün hamd u tesbihler, Allah katında ancak Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) bir defalık zikrinin bereketiyle kabul edilmektedir. Bu tasavvur, Efendimiz'in (s.a.v.) hem şefaatçi hem de feyzin vâsıtası olduğunu vurgulayan mânevî bir anlayışa dayanmaktadır.[98]

Harâbâtî, "râ' harfini 'râh/yol" şeklinde yorumlayarak şeriat, tarikat ve hakikatten müteşekkil tasavvufî yolu, hakikate ulaşmanın yegâne güzergâhı kabul eder ve bütün peygamberlerin insanlığı bu istikamete çağırdığını belirtir.

**Sonuç**

Bu çalışmada, 17.-18. yüzyıl Doğu Türkistan'ında yaşamış mutasavvıf şair Muhammed b. Abdullah Harâbâtî'nin hem manzum hem de mensur bölümleriyle öğretici ve irşad edici bir mahiyet arz eden *Fakrnâme* adlı eserinden hareketle, onun fakr anlayışı kapsamlı biçimde ele alınmış ve fakr kavramına yüklediği çok katmanlı anlamlar sistematik bir çerçevede ortaya konulmuştur. Harâbâtî'nin fakr telakkisi, yalnızca maddî yoksunlukla sınırlı olmayıp; mâsivâdan tam bir tecerrüdü, nefsin hevâî arzularından arınmayı, takvâ ve zühd ile kemâle ulaşma sürecini kapsamaktadır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Fakr benim iftiharımdır." hadisini esas alan Harâbâtî, fakrı peygamberî bir hal olarak temellendirmiş; fakr kelimesinin harflerine yüklediği sembolik anlamlar aracılığıyla bu makamı hem nazarî hem de amelî boyutlarıyla inşa etmiştir. Kelimenin her harfini, sâlikin mânevî yolculuğunda aşması gereken menziller ve kazanması gereken

[98] Yürümez, *Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi*, 185.

hasletlerle ilişkilendiren Harâbâtî, "fâ" harfi bağlamında ferd (Hakk'a yönelmişlik), nefsin hevâî arzularından arınması, fakâ (bedenî ihtiyaçları azaltma) ve tefekkür olmak üzere fakrın dört temel şartını belirlemiştir. Yine "kâf" harfinin manalarından hareketle kanaati, kudûmu (doğruluk adımıyla yola revan olma) ve kat'ı (mâsivâ ile bağları tamamen kesme) fakrın temel ilkeleri olarak zikrederek, ibadetle ilişkili fiilleri, yalnızca şekilsel hareketler değil, her işte istikamet üzere olmayı temsil eden semboller olarak yorumlamıştır. "Râ" harfinde ise rızâ ve teslimiyet, mürşid-i kâmile intisap ve rehberlik, ayrıca şeriat-tarikat-hakikat bütünlüğündeki tasavvufî yol haritası vurgulamış; bu üç temel yolun dışında başka bir hakikat yolu olmadığına dikkat çekmiş, fakrın ancak bu yol haritası üzerinde ilerleyenler tarafından idrak edilebileceğini ortaya koymuştur.

Harâbâtî'nin fakr anlayışında nefis mertebeleri, zikir dereceleri ve takvâ kavramı merkezi bir yer tutmaktadır. Ona göre hakiki kulluk, şekilci ibadetlerden ziyade nefsin arınması, kalbin saflaşması ve mâsivâdan kopuş ile gerçekleşir. Zikir, dil-gönül-sır mertebelerinde derecelendirilmiş; hakiki zikrin ancak bâtınî dönüşümle tamamlanacağı belirtilmiştir. Takvâ ise umumi (haramdan sakınma) ve hususi (helâlden dahi uzak durma) şeklinde ikiye ayrılmış; böylece kalb aynasının cilalanarak ilâhî cemâlin tecellîlerine mazhar olması hedeflenmiştir.

Harâbâtî'nin fakr telakkisi, sâlikin bütün seyr u sülûk sürecini kuşatan temel bir terbiye yolu olarak şekillenmektedir. Bu süreçte yol alan sâlikleri ehl-i vusûl ve ehl-i gaflet olarak ikiye ayıran Harâbâtî, ehl-i vusûlun, iç ve dış duyularını Hakk'a yönelterek fânî zevklerden geçenler; ehl-i gafletin de iç duyularını dünyaya hasredip nefsin arzularına esir düşenler olduğunu beyan etmektedir. Harâbâtî'ye göre ehl-i vusûl için hakikî ilim de lafzî bilgi değil; benliği silip Hakk'a yaklaştıran ilm-i hâldir. Bu ilme mazhar olan sâlikin, haya, muhabbet, hilm, aşk ve fenâ sırrına yöneliş gibi mânevî hallere erişeceğini vurgulamaktadır.

Harâbâtî, fakr ile mürşid-i kâmil arasında güçlü bir bağ kurmuş; mürşide bağlılığı, onun nazar ve sohbetinden istifadeyi, Hakk'a vuslatın vazgeçilmez şartı olarak görmüştür. Mürşid-i kâmilin niteliklerini ise Ebu'l-Hasan Harakânî ve Ahmed Yesevî'nin sistemleştirdiği dört kapı

(şeriat, tarikat, hakikat, marifet) öğretisi çerçevesinde açıklayarak kâmil bir mürşidin sözünün şeriat, amelinin tarikat, şiarının hakikat, alâmetlerinin de marifet olduğunu ortaya koymuştur. Bu minvalde Harâbâtî, sâliklerin hallerinin de birbirinden farklı olduğunu vurgulamıştır; onların kimisi yalnızca şeriatla yetinir, tarikat ve hakikatten habersizdir, kimisi ise tarikat yolunda ilerlerken şeriatın zahirine kayıtsız kalır. Şeriatı küçümseyenlerin aslında Hz. Peygamber'i (s.a.v.) tahkir ettiğini vurgulamış; onu tahkir edenlerin de Allah'a karşı edepsizlik yaptıkları uyarısında bulunmayı ihmal etmemiştir.

Sonuç itibarıyla Harâbâtî, fakrı bir yoksunluk hali olarak değil; ilâhî zenginliğe açılan bir kapı şeklinde tasavvur etmiş, güzel ahlâkı bu yolculuğun en yüksek mertebesi, kötü ahlâkı ise mânevî tezahürleri yok eden öldürücü bir engel olarak değerlendirmiştir. Kanaati manevî bir hazine, hırs ve hevâyı ise hakikate ulaşmanın en büyük engelleri arasında görmüştür. Böylelikle o, fakrı yalnızca bir tasavvuf makamı değil; sâliki zâhirden bâtına, kesretten vahdete, fenâdan bekâya ulaştıran bütüncül bir mânevî yolculuk olarak telakki etmiş ve kendi özgün yorumlarıyla aşk merkezli bir fakr doktrini geliştirmiştir.

## Kaynakça

Abdurrahman, Hurmetcan. "Mesnevî-i Manevî'den Mesnevî-i Harâbâtî'ye Kadar". *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mahmut Erol Kılıç vd. 1/105-122. İstanbul: Motto Project, 2010.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-ilbâs*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1420.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-fikir, ts.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Basım, 2014.

Eraslan, Kemal. *Yesevi'nin Fakr-nâmesi.* Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.

Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.

Harakânî, Ebü'l-Hasan. *Fakrname*. çev. Mustafa Çiçekler. İstanbul: İber Yayınları, 2023.

Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Hakikat Bilgisi - Keşfu'l-mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

İbn Fûrek. *el-İbâne an turuki'l-kâsıdîn (Tasavvuf Istılahları)*. çev. Ahmet Yıldırım - Abdülgaffar Aslan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414.

Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf (Ta'arruf)*. ed. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

*Kur'ân Yolu*. Erişim 16 Mayıs 2025. https://kuran.diyanet.gov.tr/

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Kahire: Dârü'l-meârif, ts.

Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letâifü'l-işârât*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 3. Basım, ts.

Levend, Agâh Sırrı. "Âşık Paşa'nın Bilinmiyen İki Mesnevisi Fakr-Nâme ve Vasf-ı Hal". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1 (31 Aralık 1953).

Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1317.

Sarıkaya, Mehmet Saffet. "Fütüvvetname-i Ca'fer Sâdık'a Dair Bir İnceleme". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 40 (2006), 105-132.

Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma' İslam Tasavvufu*. çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Cemʿu'l-cevâmiʿ el-maʿrûf bi'l-Câmiʿi'l-kebîr*. 25 Cilt. Kahire: el-Ezheru'ş-şerîf, 1426.

Tosun, Necdet. *Türkistan Dervişlerinden Yadigar : Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

*Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim 06 Şubat 2025. https://tees.yesevi.edu.tr/

*Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 06 Şubat 2025. https://teis.yesevi.edu.tr/

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Ünal, Bihter. *Vîrani Dede-Fakr-Name (inceleme-metin-dizin)*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2013.

Yılmaz, H. Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

Yürümez, Recep. "Çağatay Şairi Muhammed b. Abdullah Harâbâtî'nin Hayatı

ve Eserleri". *Türük: Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi* 8/24 (2021), 154–163.

Yürümez, Recep. *Türk Edebiyatında Fakr-Nâmeler ve Çağatay Şairi Harâbâtî'nin Fakr-Nâmesi (İnceleme, Çeviri Yazı, Dizin, Tıpkıbasım)*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.